

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE DÜŞÜNCE, VİCDAN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

Yrd. Doç. Dr. Sabahattin Nal

Mustafa Kemal Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

• • •

Özet

Bu çalışmada, Komisyon ve Mahkeme içtihatlarına dayanarak, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde düşünce, vicdan ve din özgürlüğü incelenmektedir. Adı geçen organların içtihatlarına göre bu özgürlükler, "demokratik toplum"un temel kurumlarını oluşturur. Din özgürlüğü boyutunda ise bu, yalnızca inananların yaşam anlayışları ve kimliklerinin en önemli yapı taşlarını oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda tanrı tanımazlar, bilinezciler, şüpheciler ve ilgisizler açısından da değerli bir olgudur. Bu özgürlük, esas olarak, bireysel bir vicdan sorunu olmakla birlikte, ibadet, ayin veya öğrenimini yapmak gibi pratikler yoluyla kişinin dinini veya inancını açıklama biçimlerini de içerir. Söz konusu özgürlükler, "demokratik toplum"un ve çoğulculuğun ayrılmaz bir öğesidir. Din veya inancı açığa vurma özgürlüğü sınırsız değildir. Kamu güvenliği, kamu düzeninin korunması, genel sağlık ve genel ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla sınırlamalara tabi tutulabilir.

*Freedom of Thought, Conscience and Religion Within the Framework of
the European Convention on Human Rights*

Abstract

This study examines the freedom of thought, conscience and religion within the framework of the European Convention on Human Rights based on the jurispridences of the Commission and the Court. According to the jurispridences of the above institutions, these freedoms, constitute the foundations of "democratic society". It is, in its religious dimension, one of the most vital elements that go to make up the identity of believers and their conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, sceptics and the unconcerned. While religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, *inter alia*, freedom to manifest (one's) religion. These freedoms are the indivisible parts of "democratic society" and pluralism. The freedom of disclosing the religion or belief is not without limits; it can be subject to limitations in the interest of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms for others.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

I. Genel Olarak

Düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, insanların çoğu için tüm özgürlüklerin en kutsalı değilse bile en mahrem olanıdır. Günümüzde kimi ülkelerde bu özgürlükler sağlanmakta; ancak diğer birçok ülkede ise kişilerin neye inanacaklarına hala devletler karar vermektedir. Bu ülkelerde, adeta bir vicdan memuru bulunmakta, insanların dinlerini ortaya koymalarına izin verilmemekte, inanç temelinde ayrımcılık söz konusu olmaktadır. Adı geçen özgürlüklerle ilgili hoşgörü, bunların tanındığı ülkelerde bile görece yeni bir olgudur. Demokrasinin beşiği olarak bilinen İngiltere'de dahi, Test Act 1812 yılında yürürlükten kaldırılmış ve böylece Katoliklerin ve Yahudilerin kamu memuriyetine girmeleri olanaklı hale gelmiştir (HUMPHREY, 1998: 174-75).

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü,¹ Batı insan hakları ideolojisinin temelinde yer alır. Bunlardan ilk ikisi, demokrasinin gereği gibi işlenmesi için bir ön koşulken; hep birlikte bireye saygı ilkesini oluştururlar. Din özgürlüğü, devletin müdahalelerine ve dinsel konulardaki vesayetine karşı bireyi koruyucu bir haktır. Bu konuda devlet yansız kalmak zorundadır. Bir başka anlatımla bu hak, olumsuz statü haklarından. Ayrıca herhangi bir dine mensup olmak kişiye avantaj veya dezavantaj sağlamamalıdır. Vicdan, ahlaki (moral) bir duyunun davranış biçimine uygulanmasını önerirken; düşünce, insan aklının çalışması/egzersizidir. Düşünce, kişinin içsel yaşamının en gizli alanından kaynaklanır. Her iki kavram da, şekilsiz (amorf) oldukları için, öznel niteliktedir. Ancak, din olgusunda dışsal öğelerin ve yönelimlerin varlığı açıktır. Düşünceyi düzenlemek zor, vicdana emir vermek güçtür; ancak bir ritüeller bütünü olan dini açığa vurmaya ve kontrol etmek daha kolaydır. Böyle olmakla birlikte bu, dinin kolayca tanımlanabileceği anlamına gelmez. Din, kişinin kimliğinin en güçlü öğelerinden birisidir. İnsan "ben kimim" sorusunu yanıtlarken "nereden geliyorum" sorusuyla karşılaşır. Gelenek, kimliğin temel

1 Bu kavramlar konusunda bkz. (FAWCETT,1987: 235-50; SHAW, 1991: 12-26; SADURSKI, 1990; JACOBS/WHITE, 1996: 211-221; van DIJK/van HOOFF, 1998: 541-57).

kaynaklarından biri, din ise en üstün gelenektir. Ayrıca "ne yapmak zorundayım" sorusu din tarafından güdülenen öğeler tarafından yanıtlanır. Ahlak, dinin içine yerleştirilebilecek görev ve erdemleri içerir. Kısaca din, parçası olduğu geniş bir kültürel sistem gibi, gerçeğin ne olduğunu ve bir kimsenin onun içinde nasıl hareket edeceğini açıklar (LABUSCHANGE, 1999: 133).

Adı geçen özgürlüklere ilişkin tanımsal sorunlar, uluslararası siyasal ve hukuksal bağlamlarda da ortaya çıkmakta ve doğal olarak bunların çözümüne geniş bir yaklaşım gerekmektedir.

Din özgürlüğünün temel öğeleri, yürürlükteki uluslararası belgelerde düzenlendiği biçimiyle, bir dine sahip olmayı, din değiştirmeyi, bu dini veya inancı ibadetler yoluyla ortaya koymayı, eğitimini yapmayı ve geleneklerini yerine getirmeyi içerir. Bu genel kavramları içeren yararlı bir liste, Din veya İnanca Dayalı Her Türü Ayrımcılığın ve Hoşgörüsüzlüğün Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildirge'nin 6. maddesinde yer almaktadır:

- a. bir din veya inancın gerekleri uyarınca ibadet veya toplanma ve bu amaçla ibadet yerleri kurma ve koruma,
- b. yardımsever veya insani kurumlar kurma veya sürdürme,
- c. bir din veya inancın gelenek veya ayinleriyle ilgili yeterli ölçüde malzeme ve gereçleri yapma, elde etme ve kullanma,
- d. bu alanlarda yazı yazma, yayın yapma,
- e. bir din veya inancı bu amaçlara uygun yerlerde öğretme,
- f. kurumlardan ve kişilerden gönüllü akçal veya diğer yardımlar isteme,
- g. herhangi bir din veya inancın ve standartların öngördüğü uygun liderleri yetiştirme, atama, seçme veya yerini alacak olanı belirleme,
- h. dinin veya inancın kuralları uyarınca tatil günlerine uyma ve bayramları kutlama,
- i. din ve inanç konularında ulusal ve uluslararası düzeylerde bireylerle ve topluluklarla iletişim kurma ve sürdürme özgürlüklerini içerir.

Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesinin 2. fıkrası da:

Hiç kimseye, bir dine sahip olma yahut kendi seçtiği bir din yahut inancı benimseme özgürlüğünü ihlal edici baskıda bulunulamaz.

hükümünü taşımaktadır. Benzer hükümler, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 12. maddesinin 2. fıkrasında ve Dinsel Hoşgörüsüzlüğü Ortadan Kaldırmaya Dönük Bildirge'nin 1. maddesinin 2. fıkrasında da yer almaktadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Sözleşme)'nde bu hükümlerle kıyaslanabilir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte 17. madde:

Bu Sözleşme hükümlerinden hiçbiri bir devlete, topluluğa veya ferde, işbu Sözleşme'de tanınan hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya mezkur Sözleşmede derpiş edildiğinden daha geniş ölçüde tahditlere tabi tutulmasını istihdaf eden bir faaliyete girişmeye veya harekette bulunmaya matuf herhangi bir hak sağladığı şekilde tefsir olunamaz.

hükmünü taşımaktadır. Bu maddede, terim olarak, dinsel baskının atlanması bir eksiklik gibi gözükse de, bir kişiye dinini değiştirmesi yönünde baskı yapılması Sözleşme'ye aykırı olarak kabul edilebilir. Bir kimsenin düşüncesini değiştirmesi veya dinsel inancını açığa vurma için zorlamak, bu hükmün ihlali anlamına gelir. Ancak, nüfus sayımında bir kişinin dinini açığa vurmasının istenmesinin bu maddeyi ihlal edeceği ise daha az kesindir (van DIJK/van HOOFF, 1998: 542).

II. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile İlgili Komisyon ve Mahkeme Kararları

A. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğünün Alanı

Çalışmanın esas ağırlık noktasını oluşturan Sözleşme'nin düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü güvenceye alan 9. maddesi şöyledir:

Herkes düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, din veya inancını değiştirme özgürlüğünü, din veya inancını tek başına ya da topluluk halinde, aleni veya gizli olarak ibadet, öğretim uygulama ve yapma biçiminde açığa vurma özgürlüğünü de içerir.

Bir kimsenin din veya inancını açığa vurma özgürlüğü; ancak kamu güvenliği, kamu düzeninin korunması, genel sağlık ve genel ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla, hukukun öngördüğü ve demokratik bir toplumda gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.

Komisyon ve Mahkeme'nin önüne gelen vakalardan çok azı, düşünce özgürlüğünün ihlaliyle ilgilidir. Başvurucular, bu çerçevede ortaya çıkan sorunlarda, düşünce ve dilin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu; dolayısıyla kişinin kendi istediği dili kullanmasına devlet tarafından müdahale edilmesinin, düşünce özgürlüğüne yönelik bir ihlal oluşturduğunu savlamışlar. Bu sav, adı geçen organlar tarafından kabul edilmemiş. Komisyon, Belçika'ya karşı yapılan bir başvuruda, başvuruçuların kamu makamlarıyla ilişkilerinde ana dillerini kullanma isteklerinin reddedilmesini 9. maddeye aykırı bulmamıştır. Bununla birlikte, adı geçen organ, örneğin ceza davaları gibi kimi durumlarda, resmi ya da çoğunluk tarafından kullanılan dili yeterince bilmeyen kişilere, devletin yardım sağlama yükümlülüğüne dikkat çekmiştir. Ayrıca, Sözleşme'nin 5. maddesi, sözleşmeciler devletlere yakalanan kişinin isnat edilen suç hakkında anlayabileceği dilde bilgilendirilmesi yükümlülüğünü getirmektedir. 6(3) maddeye göre, duruşma sırasında sanık bir çevirmeden yararlanabilir. Böyle olmakla birlikte, Komisyon'un da belirttiği gibi, bu haklar, 9. maddede

düzenlenen düşünce özgürlüğü hakkında bağımsızdır (Application no. 2333/64 , *Inhabitants of Leeuw-st Pierre v. Belgium*, Yearbook 8 [1965]: 338 [360-362]).

Komisyon, seçimlerde oy verme zorunluluğu getirilmesini, böyle bir zorunluluğun seçmenin belirli bir yönde oy vermesini gerektirmediği gerekçesiyle düşünce özgürlüğüne aykırı bulmamıştır. Adı geçen organa göre, oy verme zorunluluğu getirilmekle seçimde bir yeğleme yapılmamakta, sonuçta usuli bir işlem yerine getirilmektedir. Kaldı ki, kişi bu zorunluluğa uymakla birlikte, istediği adaya oy verebileceği gibi, oyunu boş da kullanabilir (Applcation no. 1718/62, *X v. Austria*, Yearbook 8 [1965]: 168 [172]; Applcation no. 4982/71, *X v. Austria*, Yearbook 15 [1972]: 468 [472-474]).

Komisyon ve Mahkeme, din ve vicdan kavramları arasında herhangi bir farklılığa vurgu yapmadıkları gibi, bunların yapısını ve kapsamını da ender olarak tartışma konusu yapmışlardır. Adı geçen organlar, genelde, başvurucuların belli bir düşünce veya entelektüel konunun "vicdan" ve "inanç" sorunu olduğu yönündeki savlarını, o bireysel başvuru özelinde kabul etmektedirler. Bununla birlikte, Komisyon, bir inanç tarafından güdülenmiş veya o inançtan etkilenmiş olsa bile, bireylerin eylemleri gerçekten söz konusu inancın bir ifade edilişi değilse, 9. maddenin koruma alanında kabul etmemektedir (Application no. 7050/75, *Arrowsmith v. the UK.*, Decisions and Reports [DR] 19 [1980]: 5 [19-20]).

Başvurucular, 9. maddenin "düşünce" ve "vicdan" bendine oranla "din" bendine daha çok başvurumaktadırlar. Bununla birlikte vicdan özgürlüğünün ihlali ile ilgili sorunlar da gündeme gelmektedir.

Vicdan özgürlüğü, herhangi bir durumda, vakada düşünce aşılamanın önlenmesi anlamına gelir (van Dijk/van HOOFF, 1998: 541-42). Vicdan özgürlüğü konusunda, vaka incelemesi, hem Strasbourg'da hem ulusal yargı yerlerinde dinsel veya diğer güdülerle askerlik hizmetine karşı çıkan vicdani retçilerle ilgili olarak önemli bir yer tutmakta. Komisyon, Sözleşme'nin sözleşmeciler devletlere, vicdani retçileri zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutma yönünde bir yükümlülük getirmediği yönünde bir tutum almıştır. Adı geçen organ bu tutumu alırken, Sözleşme'nin 4(3)(b) maddesinde yer alan "vicdani retçilerin tanındığı ülkeler" ifadesine göndermede bulunmuştur (Application no. 2299/64, *Grandrath*, Yearbook 10 [1967]: 626 [672-74]). Komisyon'a göre, taraf devletler vicdani retçilerin askerlik hizmetleri konusunda istedikleri yönde davranma olanağına sahiptirler. Ancak, aslında askerlik hizmeti 9(2)'deki sınırlama nedenleri arasında yer almadığından, 4(3)(b)'den taraf devletlere bu noktada tam bir serbesti tanınıp tanınmadığı konusunda kimi kuşklar ortaya çıkmaktadır. 4(3)(b)'nin kaleme alınışı, vicdani retçilerin kimi ülkelerde tanınacağı, kimi ülkelerde ise tanınmayacağı olasılığını dikkate almaktadır. Bunun anlamı, bir devlet 9(2)'ye dayanarak vicdan özgürlüğünün

kullanılmasına engel olduğunda, bu kısıtlamayı 4(3)(b) engelleyemez. Bu noktada, örneğin, "kamu güvenliği" gerekçesi ile çok sayıda kimsenin askere alınmasının gerektiği bir durumda, vicdani retçilerin tanınması için yeterli bir olanağın/gerekçenin söz konusu olamayacağı düşünülebilir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, Sözleşme'nin 9. maddesine dayanarak vicdani retçilerle ilgili olarak 1967 tarihinde aldığı 337 sayılı kararla aşağıdaki ilkeyi getirmiştir:

1. Askerlik hizmetine alınmaya tabi kişi, vicdani veya çok güçlü dinsel temelli inançlarından veya ahlaki, insani, felsefi veya benzeri güdülerden kaynaklanan nedenlerden dolayı askerlik hizmetini reddederse bu davranış, kişisel bir haktır bu ve benzeri hizmetlerden muaf tutulur,
2. Demokratik bir hukuk devletinde, bireylerin temel haklarından biri olduğu mantıksal olarak açık olan bu hak, Sözleşme'nin 9. maddesinde güvenceye alınmıştır (Council of Europe, Cons. Ass., Eighteenth Ordinary Session [Third Part], *Texts Adopted* [1967]).

Bakanlar Komitesi de, 9 Nisan 1987 tarihinde aynı konuda R(87)8 No'lu Tavsiye Kararı'nı almıştır. Bu kararla aşağıdaki temel ilke getirilmiştir:

- 1- Askere alınmaya tabi bir kimse, vicdanını zorlayan nedenlerden dolayı, askerde kullanılmayı reddetme hakkına sahiptir ve bundan sonra açıklanacak koşullarla, benzer hizmetlerden muaf tutulur. Bu kişiler alması hizmetlerde çalıştırılabilirler.

Tavsiye Kararı, ilgili prosedürü de şu şekilde açıklamıştır:

- 2- Devletler, vicdani retçi başvurularının durumlarını incelemek, sınav yapmak için, uygun bir düzenleme yapabilir veya ilgili kişiler tarafından belirtilen nedenlere dayanarak bir deklarasyon kabul edebilirler;
- 3- Askere alınmaya tabi kişiler, Tavsiye Kararı'nın etkili uygulanması bakımından hakları konusunda önceden bilgilendirilirler. Bu amaçla, ilgili devlet, bu kişilere konu ile ilgili bilgiyi/duyuruyu doğrudan sağlar veya özel örgütlerin bu bilgiyi/duyuruyu elde etmelerine izin verir;
- 4- Vicdani retçilerin başvuruları belli bir zaman içinde sonuca bağlanır, başvurulara ilişkin prosedür (sınav/inceleme süreci) gerçek askere alınacak kişiler ilan edilmeden sonuçlandırılır;
- 5- Başvuruların tabi oldukları sınav/inceleme, adil bir prosedür için gerekli olan tüm güvenceleri içerir;
- 6- Başvurular bir üst yargı yoluna başvurma hakkına sahip olmalı;
- 7- Üst yargı merci, askeri yönetimden ayrı ve bağımsızlığını sağlayacak bir yapıya sahip olmalı;
- 8- Mevzuat, vicdani retçilerin statüsüne ve askerlik hizmet süresine uygun olmalı

veya temel eğitimden sonra, uygun koşullarda, askeri eğitim süresi kadar almaşık hizmet görmelerini sağlayacak düzenlemeleri içermeli.

Sonuçta Tavsiye Kararı, almaşık hizmetle ilgili aşağıdaki ilkeleri getirmiştir:

9- Almaşık hizmet, ilkesel olarak, sivil ve kamu yararına bir hizmet olmalı. Bununla birlikte ilgili devlet, vicdani retçilere silahsız askeri hizmet de sağlayıp, bunları burada istihdam edebilir;

10- Almaşık hizmet ceza kabilinden olmamalı. Bu hizmetin süresi, askeri hizmetle karşılaştırıldığında makul sınırlarda olmalı;

11- Vicdani retçilerin çalıştırıldıkları alanlar, askeri hizmetten daha az sosyal ve mali açıdan daha geri olmamalı. Askeri hizmette sağlanan kariyer, maaş ve emeklilik olanakları almaşık hizmette çalıştırılanlara da sağlanmalı (Council of Europe, *Information Sheet* No: 21, H/INF [87] 1: 160).

Bu Tavsiye Kararı, bağlayıcı bir niteliğe sahip olmasa da yetkili bir organ tarafından yapılmış bir yorumlama olarak kabul edilebilir ve sonuç olarak, ulusal otoriteler ve Mahkeme'ce görmezden gelinemez. Tavsiye Kararı, açıkça, Sözleşme'nin 9. maddesine göndermede bulunmaması bakımından Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi'nin kararından farklıdır. Bununla birlikte bu fark, büyük bir öneme sahip gözükmemektedir.

Mahkeme, bir kararında din özgürlüğünün "demokratik toplum" açısından taşıdığı önemi şu şekilde açıklamıştır:

9. madde koruma altına aldığı şekliyle...din özgürlüğü Sözleşme'deki anlamıyla "demokratik toplum"un temel kurumlarından birini oluşturur. Din özgürlüğü...yalnızca insanların yaşam anlayışları ve kimliklerinin en önemli yapı taşlarını oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda, tanrı tanımazlar, bilinemezler, şüpheci ve ilgisizler açısından da değerli bir şeydir. Burada "demokratik toplum"un ayrılmaz ögesi, yüzyıllar sonunda zorlukla gerçekleştirilen çoğulculuk söz konusudur. Din özgürlüğü, asıl olarak, bireyin vicdanıyla ilgili bir sorun olduğundan, diğer başka şeylerin yanı sıra, kişinin dinini açıklamasını da içerir. Söz ve davranışlara yansıyanlar dinsel inançların varlığıyla yakından ilişkilidir (Application no. 14307/88, *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993: § 31).

Adı geçen organların içtihatlarının Sözleşme sisteminin kavramsal konulardaki belirsizliğini, belli bir düzeyde, açıklığa kavuşturduğu söylenebilir. Bu olgu, 9. maddedeki kavramlar için de geçerlidir. Komisyon'a göre adı geçen madde:

[Ö]ncelikle kişisel inanç alanını ve dinsel inancı; yani kimi zaman *forum internum* olarak adlandırılan alanı korur. Ayrıca 9. madde, bu tutumlara samimi biçimde bağlı eylemleri de korur. Bunlar, örneğin, ibadet, dua veya bir dinin veya inancın genel olarak kabul edilmiş olan uygulamasının görünüşleridir (Application no. 10358/83, *C v. the UK*, [DR] 37 [1984]: 142 [147]).

Sözleşme bağlamında bir kişinin inancını, kabul edilmiş dinsel inanç sınırları içerisine yerleştirebilmesi ona önemli bir avantaj sağlar; zira bu, söz konusu dinin "ciddilik" eşliğini aştığı anlamına gelir (RIMANQUE, 1993: 144-57). Komisyon'a göre, ileri sürülen "din" in statüsüne ilişkin bir kuşku olursa, başvuru bu dinin varlığını ortaya koymakla yükümlüdür. Bir vakada başvuru mahkum, "Wicca" dininin bir mensubu olduğunu ileri sürmüştü. Adı geçen organ bunun üzerine, başvuru sahibinin Wicca dinini, bir din olarak ortaya koyacak hiçbir imada bulunmadığını, mahkumun dininin hapis hane kayıtlarına girdiği yerde, onun belli olanaklardan yararlanmasını sağlayacağını; ancak bunun için ortada en azından teşhis edilebilir bir dinin bulunması gerektiği ihtihadında bulunmuş (Application no. 7291/75, *X v. the UK*, DR 11 [1978]: 55 [56]). İleri sürülen "din" in, din olduğunun ispatlanmasının başvuru sahibine yüklenmesi, başvuru sahibinin, lehine bir durum olarak gözükmemektedir. Komisyon, *A.R.M. Chappell* (Application no. 12587/86, *A.R.M. Chappell v. the UK*, DR 53 [1987]: 241 [246]) vakasında, 9. madde çerçevesinde, Drudism'in bir din olup olmadığına karar vermekten kaçınmış. Bu arada başvuru da diğer yönlerden reddedilmiştir.

Görüldüğü gibi, Komisyon, adı geçen madde açısından "din" in niteliklerinin neler olabileceğini açıklığa kavuşturmamış.

Adı geçen madde, yalnızca, çok yaygın olan büyük dünya dinlerini değil, bilinmeyen ender dinleri de kapsamakta ve korumaktadır (SKAKKEBAEK, 1992: 16).

Söz konusu madde çerçevesinde komünizm bile bir inanç olarak kabul edilebilir (Applications no. 16311/90, 16312/90 ve 16313/90, *N.H., G.H. and R.A v. Turkey*, DR 72 [1992]: 200 [212]).

Adı geçen organ, hangi sorunların 9. maddenin dinle ilgili hükmüne göre koruma altına alınacağını açıklığa kavuşturacak konuları da ele almıştır.

Bu konulardan biri, devletin bireyi resmi devlet kilisesine (dinine) üye olmaya ya da onu desteklemeye zorlayıp zorlayamayacağıdır.

Çok sayıda ülkede, diğer kilise (din) mensuplarının aleyhine, devlet kilisesi mensuplarının lehine durum yaratan devlet kilisesi olgusu söz konusudur. Komisyon, bir devlet kilisesinin bulunmasını söz konusu maddenin ihlali olarak değerlendirmemekte. Ancak, adı geçen organa göre, devlet kilisesi sisteminin 9. maddenin gereksinimlerini karşılayabilmesi için, diğer bireylerin din özgürlüklerini karşılayacak özgül önlemler, ilgili devlet tarafından alınmalıdır. Özellikle, bu bağlamda, hiç kimse devlet kilisesine katılmaya zorlanmamalı ve kiliseden ayrılma yasaklanmamalı (Application no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 09 May 1989: 8-9).

Aşağıda, bu çerçevede, Komisyon'un önüne gelen kimi vakalar incelenecektir.

Komisyon, *E and G.R.* (Application no. 9781/82, *E and G.R v. Austria* DR 37[1984]: 42[45]) vakasında, devlet otoritesindeki kilisenin finansmanının üyeleri tarafından karşılanmasını, ilgili kişilerin istedikleri zaman üyelikten ayrılmakta özgür oldukları gerekçesiyle, din özgürlüğüne müdahale oluşturmadığına karar vermiştir. *J and B Gottesman* (Application no. 10616/83, *J and B Gottesman v. Switzerland*, DR 40 [1985]: 248 [249]) vakasında, daha önce Roma Katolik kilisesi üyesi olan başvurucular, artık üyesi olmadıkları halde, geriye dönük olarak kilise vergisi ödemeye zorlandıklarından yakınmışlar. Bunun üzerine Komisyon, İsviçre Federal Anayasası'nın bir kimsenin üyesi olmadığı kiliseye vergi ödemek için zorlanamayacağı güvencesini sağlamakla birlikte, ulusal mahkemelerin Katolik kilisesinden ayrılma hakkını tartışmadıklarını vurgulamış. Bununla birlikte, adı geçen organ, yerel otoritelerin hangi koşullarda bireyin bir dinden ayrılmasının geçerli olarak kabul edileceği konusunda geniş bir takdir haklarının² olduğunu vurgulamış ve bu vakada, kilise vergisiyle ilgili düzenlemenin, Sözleşme'yi ihlal etmediğine karar vermiştir.

Darby vakasında İsveç'te çalışan bir Finlandiya yurttaşı, kilise üyesi olmadığı halde kilise vergisini de içeren belediye vergisi ödemeye zorlandığını; dolayısıyla 9. maddenin ihlal edildiğini ileri sürmüştü. Komisyon, söz konusu maddenin, kişileri üyesi olmadıkları bir dinsel cemaatin etkinliklerine katılmaya zorlanmalarını güvenceye aldığına karar vermiştir. Adı geçen organ, din özgürlüğünün, bir kişinin yurdundan ayrılmaya zorlanmasına dayandırılmayacağı gerekçesiyle, İsveç hükümetinin başvurusunun sürekli ikamet eden durumuna gelerek, tam kilise vergisi ödemekten muaf tutulacağı yönündeki savını reddetmiştir. Komisyon'a göre, yürürlükteki vergi mevzuatı, devletin dine saygı gösterme yükümlülüğünü ortadan kaldıramaz ve para miktarının görece az olması da din özgürlüğü mali terimlerle anlatılmayacağı için geçerli bir yaklaşım değildir (Application no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 09 May 1989: 9-10). Bu önemli vakada adı geçen organ böylece:

Sözleşme'nin 9. maddesi, devletin, bir kiliseye mensup olmayan kimselerin dinsel inançlarına da saygı göstermesini gerektirir. Örneğin kiliseye mensup olmayan kimseleri, kilisenin dinsel etkinliklerini yerine getirmesi için gereken katkılarda bulunmaktan muaf tutmayı da gerektirir (Application no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 09 May 1989: 11).

sonucuna varmıştır.

Bu vakada 9. maddenin ve düşünce özgürlüğünün genel vergi bağlamında uygulanamaz olduğunun ortaya konulması önemlidir.

2 Komisyon ve Mahkeme'nin takdir hakkı konusunda bkz. (NAL, 2000: 115-20).

Komisyon'un daha önceki bir kararında (Application no. 10358/83, *C v. the UK*, DR 37 [1984]: 142 [147]) teyit ettiği ve *Darby* vakasında vurguladığı gibi:

[G]enel vergi ödeme yükümlülüğü belirli, özgül dinsel amaçlar için özgülenez. Devletin topladığı vergilerin bir kısmını dinsel cemaatleri veya etkinlikleri desteklemek için kullanması, din özgürlüğü konusunda sorunlar ortaya çıkarmaz. Genel vergilerle ilgili olarak, bireysel vergi ödeyenlerle, devletin dinsel etkinliklere katkısı arasında doğrudan bir ilişki yoktur (Application no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 09 May 1989: 10-11).

Bu bağlamda ele alınması gereken bir başka sorun ise, bir bireyin kendi dininin uygulamasıyla uyuşmayan bir eylemi meşrulaştırmak için adı geçen maddenin din özgürlüğü hükmüne başvurup başvuramayacağıdır. Örneğin Komisyon, devletin Yahudi bir erkeğin boşanma zamanında eski eşini reddettiğine ilişkin mektubu teslim etmesini ya da bunu yapmıyorsa, eşinin zararlarını ödemesini isteyebileceğine karar vermiştir (Application no. 10180/82, *X v. Republic of Germany*, DR 35 [1984]: 199). Emredilen davranışın Musevi kurallarına uygun olması nedeniyle devletin, kocanın, adı geçen madde altındaki haklarını ihlal etmediğine karar vermiştir.

Söz konusu organ, ayrıca, devletin bireylerin vicdanen sahip oldukları bir inançla bağdaşmayan bir etkinliğe katılmalarını gerektiren yansız kurum veya uygulamalara sahip olması durumunda, din ve inançla ilgili eylemlerin 9. maddenin koruma alanının dışında kaldığına karar vermiştir. Örneğin, İngiltere'ye karşı yapılan başvuruda bir Quaker, ödediği verginin barışçıl programlar yerine, savunma etkinliklerine ayrılan kesimini geri almak istemiş. Bu istek ulusal yargı yerlerince kabul edilmeyince Komisyon'a başvurmuş. Adı geçen organ bunun üzerine:

9. madde, esas olarak, kişisel inanç ve dinsel akideler alanında; yani zaman zaman forum internum adı verilen bir alanda koruma sağlar. Ayrıca, bu madde, bir inanç ya da dinin genel olarak tanınmış uygulamalarının çeşitli boyutlarını oluşturan ibadet ve tapınma gibi davranışlarla yakın bağlantı içinde olan eylemleri de korur. Vergi ödeme yükümlülüğü genel nitelikte bir yükümlülük olup, kendi başına, özel vicdani bir anlamı yoktur...Bu nedenle 9. madde başvurucuya, güvence altına alınan, özgürlüklere tecavüz edilmeden, kamusal alanda genel ve yansız olarak uygulanan, mevzuatla getirilmiş bir yükümlülüğü inançlarına dayanarak reddetme hakkını vermez (Application no. 10358/83, *C v. the UK*, DR 37 [1984]: 142 [147]).

içtihadında bulunmuştur.

Din, inanç özgürlüğü kavramlarına ilişkin kimi ek ipuçları adı geçen organların 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesine ilişkin değerlendirmelerinden de çıkarılabilir. Söz konusu madde:

Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde,

ebeveynin bu eğitim ve öğretimin kendi dinsel ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.

hükümünü taşımaktadır.

Komisyon, *Campbell and Cosans* vakasında "felsefi inançlar" kavramının niteliklerini:

[B]u düşünceler, insan bilgisine dayanır dünya, yaşam, toplum vs. ile ilgili usullamalarda bulunur ve kişi vicdanının buyruğuna göre hareket eder. Bu düşünceler daha çok, kısaca, yaşama bakışı, özellikle, toplum içindeki insan davranışlarını içerir (Applications no. 7511/76, 7743/76, *Campbell and Cosans v. the UK*, 25 February 1982: § 36).

biçiminde açıklamıştır. Bu vakada Mahkeme'nin "inanç, kanı" ("conviction") terimiyle ilgili görüşü, 9. madde de kullanıldığı biçimiyle, "inanç, itikat, iman, kanı, akide, öğreti" ("belief") kavramıyla benzer olduğu yönündedir. Mahkeme ayrıca, "düşüncelerin belli bir inandırıcılığa, ciddiliğe ve öneme sahip olması" gerektiğine işaret etmiştir. Adı geçen organa göre:

"Felsefi kanılar", "demokratik toplumda" önemlidir...bunların ihlali insan onuruyla bağdaşmaz. Bu kanılar, açıkça, vücut tümlüğü, mülkiyet hakkı konularında olduğu gibi, insan yaşamının "saygın ve önemli" boyutlarını içerir (Applications no. 7511/76, 7743/76, *Campbell and Cosans v. the UK*, 25 February 1982: § 36).

Yukarıda değinilen içtihatlardan anlaşılacağı gibi, Komisyon ve Mahkeme, söz konusu madde çerçevesindeki kavramları tartışırken geniş ve esnek bir yaklaşım sergilemektedirler.

B-Din veya İnanıcı Ortaya Koyma (Manifestation) Özgürlüğü

Bir kişinin inancı tarafından güdülenen tüm eylemlerin/etkinliklerin hukuksal korumadan yararlanacağı söylenemez. Uluslararası belgeler yalnızca ibadet, ayin, uygulama ve öğretme içinde yer alan ortaya koymaları korumaktadır. Bu konuda, ayrıntılı olmayan, bir katalog İnsan Hakları Komitesi'nin 22(48) No'lu Genel Yorumu'nun ve Deklarasyonu'nun 6. maddesinde yer almaktadır. Burada yer alan bilgiler, bir inancın ritüelleriyle ilgili rehberlik sağlayabilirse de oldukça sınırlı niteliktedir.

Sözleşme'nin 9. maddesi de, daha önce değinildiği gibi, bir kişinin dinini veya inancını ibadet, öğretme ve uygulamalar (pratikler) yoluyla ortaya koymasına olanak tanımaktadır. Bir davranış biçiminin adı geçen maddenin amaçları çerçevesinde bir "ortaya koyma" olup olmadığının saptanması birçok sorun ortaya çıkarmaktadır. Bundan dolayı Komisyon, bu konuda yorum yaparken, genellikle, ihtiyatlı/dikkatli bir yaklaşım göstermiştir. Adı geçen organ, örneğin, *Arrowsmith* vakasında:

[H]er ne kadar pasifizm, düşünce ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde kalsa da, 'pratik' terimi dinden veya inançtan etkilenen veya güdülenen her hareketi kapsamaz. Askerlere dağıtılan bildirimler açıkça pasifist görüşleri dile getirmemiş. Başvurucunun da bu bildirimleri dağıtarak, 9. madde anlamında, inançlarını ortaya koyduğu söylenemez (Application no. 7050/75, *Arrowsmith v. the UK*, DR 19 [1980]: 5 [19]).

içtihadında bulunmuştur. Aynı görüş, *Le Court Grandmison and Fritz* (Application no. 11567/85, *Le Court Grandmison and Fritz v. France* DR 53 [1987]: 150 [160]) vakasında da teyit edilmiştir. Komisyon'a göre, söz konusu vakada askerlere dağıtılan bildirimler askeri disiplini bozmayı amaçladıklarından bir inanç açıklaması olarak değerlendirilemez.

Adı geçen organ, önüne gelen ilginç vakalardan birinde de aynı görüşe yer vermiştir. Federal Almanya'ya karşı yapılan bu başvuruda, başvuru, küllerinin sahibi olduğu araziye serpilmesini istemiş. Komisyon bu isteği şu şekilde karşılamıştır:

Başvurucunun kendi toprağına gömülme arzusu, Sözleşme'nin 9(1) maddesindeki anlamda bir inancın açıklanması olarak değerlendirilemez. Arzu edilen eylem, kesin olarak güçlü bir kişisel güdüyü içermektedir. Yine de Komisyon bunu, temel problemlere ilişkin herhangi bir tutarlı görüşün bu yolla ifade edilmesi olarak görülebileceği anlamda, bir inancın açıklanması olarak kabul etmez (Application no. 8741/79, *X v. Federal Republic of Germany*, DR 24 [1981]: 137 [138]).

Adı geçen organın bu konudaki görüşünü, daha ayrıntılı bir biçimde, ortaya koymak için kimi başka vakaların incelenmesi yararlı olabilir. Örneğin, başvuruçuların hapisanede kendi elbiselerini giyme istemleri, din veya inancın ortaya konulması çerçevesinde değerlendirilemez (Application no. 8317/78, *McFeeley v. the UK*, DR 20 [1980]: 44 [76]; Application no. 8231/78, *X v. the UK*, DR 28 [1982]: 5 [38]). Adı geçen organ, *X v. Federal Republic of Germany* (Application no. 8741/79, *X v. Federal Republic of Germany* DR 24 [1981]: 137 [138]) vakasında başvuruçunun kendi toprağına gömülme isteğinin reddedilmesini, dinsel inancın açığa vurulmasına bir müdahale olarak değerlendirmemiş. *X and the Church of Scientology* vakasında, dinsel içerikli reklamların elektronik bir aygıtla yayımlanmasının hükümet tarafından yasaklanması, kilisenin 9 ve 10. maddelerden kaynaklanan haklarının ihlali anlamına geldiği ileri sürülmüş. Komisyon bunun üzerine, bu vakada 9. maddenin uygulanamayacağını şu şekilde açıklamıştır:

Gerçi Komisyon, yapısı itibarıyla yalnızca "bilgi verici" veya "tanıtıcı" reklam ile, nesnelerin satışını öneren "ticari" reklam arasında ayırım yapar. Bir reklam, özel birtakım gereksinimlerin karşılanması için önem arz eden dinsel nesnelere, dinsel içerikli demeçlerle de ilgili olsa...sözcüğün uygun anlamında, uygulamada bir inancın açıklanmasından çok, kar amacıyla satış yapma arzusunu ortaya koyuyorsa, ikinci gruba girer. Sonuç olarak...9. maddenin kapsamı dışında kalır... Bu nedenle, bu vakada başvuruçunun dinini ya da inancını açıklama özgürlüğüne

bir müdahale söz konusu değildir (Application no. 7805/77, *X and the Church of Scientology v. Sweden*, DR 16 [1980]: 68 [70]).

Adı geçen organ, karardan da anlaşılacağı gibi, din veya inanç açıklama özgürlüğünün ticari yapıda olan reklamlarda kullanılan dinsel ifadeleri de içerecek biçimde genişletilemeyeceğini ortaya koymuştur. Gerçekten bir reklam, bilgi ve betimleme içermekten daha çok, kişileri ticari değeri olan bir metayı satın alma konusunda ikna etme amacı güder. Reklam, dinsel nesnelere, dinsel inanç ifadeleriyle ilgili olsa bile, esas olarak, pazarlama amacı güder ve dolayısıyla 9. maddeden yararlanamaz. Böyle olmakla birlikte Komisyon'un, *Arrowsmith* (Application no. 7050/75, *Arrowsmith v. the UK*, DR 19 [1980]: 5 [19]) vakasında da ortaya koyduğu gibi, din ve inancı açığa vurma özgürlüğü daha geniş bir alan sağlayan 10. madde çerçevesinde tartışılabilir.

Komisyon, yukarıdaki kararlardan anlaşılacağı gibi, bir inancı açığa vuran eylemler arasında fark saptamıştır: kişisel inançlarla ve dinsel itikatlarla "samimi bir biçimde" ilişkili olan ve yalnızca bu tür inançlardan veya itakatlardan etkilenen veya güdülenen eylemler 9. maddenin korumasından yararlanacaktır (Application no. 10358/83, *C v. the UK*, DR 37 [1983]: 142 [147]; Application no. 10678/83, *V v. the Netherlands*, DR 39 [1984]: 267 [269]).

Bir inancın ortaya konulması kavramı, kimi temel problemler üzerindeki düşüncelerin/duyguların açıkça görülebilir bir duruma getirilmesini belirtir (Application 8741/79, *X v. Federal Republic of Germany*, DR 24 [1981]: 137 [138]). Ayrıca adı geçen organ, belli bir ibadetin ortaya konuluş biçimiyle, bu özgürlükten yararlanan kişinin durumu arasında ilişki olduğunu da vurgulamıştır (Application no. 11045/84, *Knudsen v. Norway*, DR 42 [1985]: 247 [258]). Mahkeme de bu konuda aynı yönde içtihatla bulunmuştur. Adı geçen organ *Guzzardi* vakasında, başvurucunun mahkum olarak bulunduğu adada, dinsel inançlarını açığa vurma hakkının ihlal edildiği savıyla karşılaşmış (Application no. 7367/76, *Guzzardi v. Italy*, 06 November 1980: § 36-37). Mahkeme bunun üzerine, başvurucuya bu hizmetin mahkum olarak tutulduğu adada bulunan bir şapelde sağlanabileceğini; ancak başvurucunun ne bu, ne de başka bir ibadethaneye gitmek için izin istediğini belirtmiş; dolayısıyla Sözleşme'nin ihlal edilmediğine karar vermiştir (Application no. 7367/76, *Guzzardi v. Italy*, 06 November 1980: § 110).

Dinsel inancı ortaya koyma özgürlüğü sorunu, *Kokkinakis* vakasında da gündeme gelmiştir. Karara konu olan vakada, Yahova Şahidi olan başvurucu ve karısı, bir Ortodoks Hıristiyan olan Bayan N'nin evine davet edilmişler. Başvurucu, ev sahiplerine evde kalmalarına izin vermesi için ısrar etmiş ve ardından da onlarla tartışmaya başlamış. Bu tartışma sırasında, başta çeşitli kitaplardan bölümler okuyarak, değişik yollarla kadının inançlarını değiştirmesi için çaba harcamış. Bayan N'nin kocası polis çağırılmış, polis de başvurucu ve

karısını gözaltına almış ve tutuklamış. Kokkinakis ve karısı din değiştirmeye zorlamak (mühtedilik) suçuyla itham edilmiş, para ve hapis cezasına çarptırılmışlar. Temyiz başvurularında, başvurucunun karısı beraat etmiş; ancak başvurucunun cezası onaylanmış. Kokkinakis Komisyon'a başvurarak, 9. maddenin ihlal edildiğini ileri sürmüştür (Application no. 14307/88, *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993: § 6-24).

Mahkeme önüne gelen vakada, Hıristiyanlığa şahadet etmek ile "[B]ir mezhebe yeni üyeler kazandırmak için mal ya da toplumsal avantajlar önermek ya da sıkıntı veya gereksinim içindeki insanlar üzerinde yersiz bir baskı uygulamak...şiddet kullanmak veya beyin yıkamak" gibi uygunsuz yöntemlerle başkalarını kendi dinine sokmaya çalışmak eylemleri arasında bir ayrıma gitmiş (Application no. 14307/88, *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993: § 48). Adı geçen organa göre, Yunan mahkemeleri, başvurucunun dinsel inançlar üzerinde yürüttüğü tartışma sırasında uygunsuz araçları hangi yolla kullandığını kesin olarak belirtmediği için, mahkumiyeti bir zorlayıcı toplumsal gereksinime (pressing social need) dayandırmamıştır. Mahkeme bu nedenle, başvurucunun mahkumiyetini, izlenen meşru amaçla orantılı bulmamış ve 9. maddenin ihlal edildiğine oy çokluğuyla karar vermiştir (Application no. 14307/88, *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993: § 48-49).

Bu yargılamada, burada yer vermeye değer, ayrıık görüşler de yer almıştır. Bu görüşlerden biri Yargıç Pettiti'ye aittir. Pettiti, Yunan mevzuatının, kısmen de olsa, bizzat 9. maddeyi ihlal ettiği görüşündedir. Mevzuatın kaleme alınışından, neredeyse, birini ikna etmeye dönük telkinde bulunan herkesin, bu telkinin ağırlığına bakılmaksızın cezalandırılacağı anlaşılmaktadır. Pettiti, ayrıca uygun ve uygun olmayan mühtedilik (proselytism) arasındaki farkı saptamanın zor olduğunu belirtmiş. Adı geçen yargıca göre, başkaları tarafından saygı duyulan haklara ilişkin bir hakkın kullanılması konusunda tek sınırlama, inandırma konusunda kullanılan tekniklerin manipüle edici mi, yoksa rızaya dayalı mı olduğudur.

Yargıç De Meyer aynı yönde olan kısa ayrıık oy yazısında, başvurucuların yalnızca kendi düşüncelerini yayma çabasında buldukları için mahkum edildiklerini belirtmiş. Ona göre, "Mühtedilik (proselytism), 'inanç yayma çabası' olarak tanımlanır" ve cezalandırılmaz.

Yargıç Martens de, kısmen ayrıık oy yazısında, güçlü kanıtlar göstermiştir. Martens, Mahkeme çoğunluğunu, sözleşmecı devletlerin 9. maddeye dayanarak kişilerin dinini değiştirmek için ikna etmeye çalışan bir kişiye ceza verip veremeyeceklerini tartışmaktan kaçındıkları için eleştirmiş.

Diğer yandan üç yargıç⁴ ise, 9(1)'in ihlal edilmediği karısına varmışlardır. Bu yargıçların görüşleri, ilgili Yunan mevzuatının ve mühtediliğin

4 Yargıç Valticos, Foighel ve Loizou.

incelenmediği üzerinde odaklaşmıştır. Bunlara göre, Yunan hukukunda başkalarının dinsel inançlarını değiştirmek amacıyla evlerine izinsiz girmek, bu kişilerin inançlarının el altından mahvına çalışmak olarak tanımlanmıştır. Bu tür davranışların 9(1) tarafından korunduğu söylenemez.

Mahkeme aynı yaklaşımını daha yeni bir kararında da (Applications no. 23372/94, 26377/94, 26378/94, *Larissis and Others v. Greece*, 24 February 1998)⁵ yinelemiştir. Başvurucu Yunan Hava Kuvvetleri'nde subay olarak çalışmaktadır ve Pentecostal kilisesinin üyesidir. Söz konusu kişi alt rütbeli subaylara ve sivillere mühtedilik suçunu işlediği gerekçesiyle mahkum edilmiş (Applications no. 23372/94, 26377/94, 26378/94, *Larissis and Others v. Greece*, 24 February 1998: § 7-20). Mahkeme, alt rütbedeki subaylara uygulanan mühtedilik dolayısıyla Yunan mahkemesi tarafından verilen mahkumiyetin 9. maddeyi ihlal etmediğine; zira "Yunan yetkili makamlarının aşağı rütbedeki subayları, üst rütbedeki subayların haklı/uygun olmayan baskılardan korumak için kimi önlemler alma konusunda haklı" olduklarına karar vermiştir. Ancak Mahkeme, sivillere dönük mühtedilikten dolayı verilen mahkumiyetin 9. maddeyi ihlal ettiğine karar vermiştir; zira "[B]aşvurucunun sivillerin inançlarını değiştirmelerine yönelik çabalarında (mühtedilik) baskı söz konusu değildir; dolayısıyla aşağı rütbedeki subaylara uygulanan baskı ile aynı nitelikte değildir" (Applications no. 23372/94, 26377/94, 26378/94, *Larissis and Others v. Greece*, 24 February 1998: § 59). Mahkeme ayrıca, "[B]aşvurucuyu dinlemeleri için sivillere baskı yapıldığına ve başvurucunun sivillere dönük davranışının uygunsuz olduğuna ilişkin hiçbir bir delil bulunmadığına" dikkat çekmiştir (Applications no. 23372/94, 26377/94, 26378/94, *Larissis and Others v. Greece*, 24 February 1998: § 59). *Kokkinakis* vakasında olduğu gibi, bu vakada da Mahkeme'nin değerlendirmesinde belirleyici olan en önemli etmen, "mühtedilik eylemine maruz kalanların", "mühtedilere" karşı göğüs gerebilme/karşı koyabilme güçleri olmuştur. Bu noktada altı çizilecek ilke, başkalarına saygının güvenceye alınması ve toplumsal ve eğitim bakımından diğerlerine üstün konumda olanların bu durumlarının onlara, haksız yere, avantaj sağlamasının önlenmesi olarak gözükmektedir.

C. Din ve İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu: Kilise ve Diğer Örgütlerin Hakları

Tüzel kişilerin 9. maddeden yararlanıp yararlanamayacağı sorusu akl gelmektedir. Komisyon, *Company X* (Application no. 7865/77, *Company X v. Switzerland*, DR 16 [1979]: 85 [87]) vakasında, bir limited şirketin 9. maddeye dayanamayacağına ve bu maddeden yararlanamayacağına karar vermiştir. İngiltere'ye karşı açılan *Church of X* vakasında, bir kilisenin "[D]üşünce, vicdan

5 Mahkeme ayrıca, "[A]lınan önlemlerin sert/ağır olmadığını ve yapısı gereği cezalandırıcı olmaktan çok önleyici olduğunu" belirtmiştir.

ve din özgürlüğünün İngiliz hükümetinin benimsediği yöntem nedeniyle ihlal edildiğini" öne sürüp süremeyeceği tartışılmıştır. Komisyon bu soruya, aşağıdaki gerekçeyle, olumsuz yanıt vermiştir:

[B]öyle olmakla birlikte, Komisyon, tüzel kişiliği olan ama gerçek kişiliği olmayan bir birliğin Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. paragrafında anılan haklara sahip olmaya ya da kullanmaya ehil olmadığını dikkate alır... (Application no. 3798/68, *Church of X v. the UK*, Yearbook 12 [1969]: 306 [314]).

Adı geçen organ, daha sonra önüne gelen *X and the Church of Scientology* vakasında ise yukarıdaki içtihadını değiştirip, "mağdur" terimini genişletmiş ve 9. madde çerçevesinde, kilise ve üyeleri arasında yapılan ayırımın esas olarak yapay olduğunu açıklamıştır:

Bir kilisenin 9. madde çerçevesindeki hakları onun üyelerine bahsedilen haklar aracılığıyla korunur... Bu görüşe uygun olarak, kilisenin ismen belli üyelerine Sözleşme'nin 25. maddesi çerçevesinde, kilise adına sonuç doğuracak bir başvuru yapma yolu açıktır. Bununla birlikte Komisyon, 3798/68 no'lu başvuruda açıkladığı kendi görüşünü gözden geçirme fırsatını elde etmiştir. Şimdiki görüşüne göre, 9. madde çerçevesinde kilise ve onun üyeleri arasındaki ayırım, temel olarak, yapay bir ayırmadır. Bir kilise Sözleşme'ye göre bir başvuru yaptığında bu başvuru aslında onun üyeleri adına yapılmıştır. Bu nedenle kabul edilmelidir. Bir kilise 9. maddede yer alan haklara, üyelerinin bir temsilcisi olarak kendi adına sahip olmaya ve kullanmaya ehildir (Application no. 7805/77, *X and the Church of Scientology v. Sweden*, DR 16 [1979]: 68 [70]).

Dolayısıyla bir kilise, adı geçen madde çerçevesinde, üyelerinin temsilcisi olarak, kendisini ilgilendiren konularda dava ehliyetine sahiptir. Bu görüş *Omkarananda and the Divine Light Zentrum* vakasından beri teyit edile gelmektedir. Komisyon bu vakada, dinsel ve felsefi konularla ilgili bir derneğin din ve düşünce özgürlüğünün doğasında var olan haklarla ilgili olarak eylem ehliyetine sahip olduğuna karar vermiştir (Application no. 8118/77, *Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. the UK*, DR 25 [1981]: 105 [118]).

Ancak bu uslaamlama bile çok dar görünmektedir. Komisyon'un daha önceki bir kararında (Application no. 7374/76, *X v. Denmark*, DR 5 [1976]: 157 [158]) belirttiği gibi, bir kilise (tüzel kişi) kendi dinini ortaya koyma hakkı ile ilgili konularda, temsilcisi olduğu üyelere bağımsız olarak da, bir tüzel kişi olması nedeniyle dava ehliyetine sahip olmalıdır.

Ayrıca 9. madde, kişiye "tek başına veya toplum içinde başkalarıyla birlikte" dinini ortaya koyma/açıklama hakkı vermektedir. Bu bağlamda Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 27. maddesi not edilmeli. Adı geçen madde, dinsel azınlıkların olduğu yerde:

[B]u azınlıklara mensup kişiler, kendi gruplarının öteki üyeleri ile birlikte...dinlerini açıklama ve ibadetlerini yapma...haklarından mahrum edilemezler.

hükümünü taşımaktadır. Bu hüküm, açıkça, din özgürlüğünün bireysel bir hak olmasının yanında, kolektif bir hak olduğunu da ortaya koymaktadır.

Gerçek kişilerin aksine tüzel kişiler, Komisyon ve Mahkeme'nin içtihatlarına göre, vicdan özgürlüğünü kullanma yeteneğine sahip değildirler. *Vereniging Rechtswinkels Utrecht* vakasında başvuru dernek, bir hapis hanesinde kamuoyunca bilinen bir intihar olayını araştırdığı sırada, mahkumlara ticari olmayan hukuksal bilgiler sağlamak istemiş. Hapishane yöneticisi, derneğin bu istemini geri çevirmiş. Söz konusu dernek Komisyon'a başvurarak 9. maddenin ihlal edildiğinden yakınmış. Adı geçen organ önüne gelen vakada şunları belirtmiş:

Komisyon 9. maddenin, öncelikle, kişisel inanç ve itikat alanını koruduğunu anımsatır. Ayrıca 9. madde, bir dinin veya tanınan bir inancın ibadet boyutlarını veya bir ibadetle örtülü bir biçimde ilişkili olan tutumlarını korur (Application no. 11308/84, *Vereniging Rechtswinkels Utrecht v. the Netherlands*, DR 46 [1986]: 200 [202]).⁶

Komisyon, amacı ideal nitelikte olan şeylerin adı geçen madde içerisinde korunan haklardan olmadığı gerekçesiyle bu başvuruyu açıkça temelsiz bulmuştur. Bu yaklaşım, tüzel kişilerin "vicdan" sahibi olmadıkları öncülüne dayandırılıyor görünmektedir. Din veya inanç özgürlüğü, açığa vurmaya/ortaya koymaya içerdiğinden bir kilise veya diğer bir örgüt, vicdan sahibi olmak bakımından diğer tüzel kişilerden ne az ne de fazla bir yeteneğe sahiptir. Adı geçen organ, bir uyuşturucu rehabilitasyon merkezini, vicdan özgürlüğünü kullanma bakımından ehliyetsiz/yeteneksiz bularak reddetmek yerine; 9. maddenin amaçları çerçevesinde dinsel veya felsefi nitelikte bir örgüt olup olmadığını incelemesi daha yerinde olurdu. Bu karar, *Platform 'Arzte für das Leben'* kararıyla karşılaştırılabilir. Bu vakada Komisyon, hekimlerin yasal kürtaja karşı kurdukları örgütü söz konusu maddenin korumasından yararlandırmıştır (Application no. 10126/82, *Platform 'Arzte für das Leben' v. Austria*, DR 44 [1985]: 65 [71]). Eğer bu örgütler, doğaları gereği, dinsel veya felsefi değilse, 9. madde çerçevesinde inançlarını ifade etme veya ortaya koyma hakkına sahip olmamalıdır. Doğal olarak, bu örgütler, 10. madde çerçevesinde ifade özgürlüklerinin ihlal edildiğini ileri sürebilirlerdi.

D. Din veya inanç özgürlüğü ile ilgili Meşru Sınırlamalar

Belli durumlarda bir kişinin dinini ve inançlarını açığa vurma/ortaya koyması 9. maddeye göre kimi sınırlamalara tabi tutulabilir. 9(2), 8(2)-11(2) ile karşılaştırıldığında, görece, daha kısa bir sınırlama katalogu içerdiği görülür. Ayrıca adı geçen diğer maddeler "düzensizliğin önlenmesi"ne gönderme

6 Yine aynı konuda bkz., Application no. 11921/86, *Kontakt-Information-Therapie and Hagen v. Austria*, DR 57 (1988): 81 (88).

yaparken, 9(2) "kamu düzeninin korunması"na göndermede bulunmaktadır. Mahkeme *Engel* vakasında, "düzensizlik" ("disorder") sözcüğünün yalnızca "kamu düzeni"ni içermediğini; ayrıca özel toplumsal grupların düzeninin korunmasını da kapsadığını belirtmiştir (Applications no. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, *Engel v. the Netherlands*, 08 June 1976: § 41). Bu karardan 9(2)'de yer alan "kamu düzeni" kavramının yalnızca "herkesin ulaşabileceği yerler" ifadesine göndermede bulunmadığı sonucuna varılabilir. Ancak Komisyon ve Mahkeme'nin 9. maddenin sınırlama hükümleriyle 8-11. maddelerin sınırlama hükümleri arasında uygulamada bir fark gözetmedikleri görülmektedir.

Bununla birlikte 9. madde, taraf devletlere, 15. maddede⁷ öngörülen yükümlülüklerle aykırı önlemler almalarını yasaklayan maddelerden⁸ değildir. Bu durum, 1966 tarihli Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin dengi olan hükümlerle çelişmektedir. Söz konusu Sözleşme'nin 4(2) maddesi,⁹ 18. maddede korunan düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü yükümlülük azaltılabilecek haklar arasında saymamıştır.

Yukarıda açıklananlardan anlaşılacağı gibi, 9(2)'ye dayanılarak bir kişinin din veya inancını açığa vurma özgürlüğüne sınırlama getirilebilir. Ancak Sözleşme çerçevesinde, ne sınırlama düzeninin nasıl yapılacağıyla ilgili bir öneri, ne de diğer bağımsız hükümlerde kullanılan kavramların nasıl analiz edileceğine ilişkin ipucu bulunmaktadır. Bununla birlikte, görece yeni kimi ilgili vakaların ışığında, din özgürlüğüne ilişkin sınırlamaların nasıl yapılacağı tartışılabilir.

Komisyon, örneğin, mahkumiyetin doğasında, mahkumlara ilişkin olarak 9. maddede düzenlenen haklarla ilgili belli sınırlamaların bulunduğunu belirtmiştir (Application no. 4517/70, *Huber v. Austria*, Yearbook 14 [1971]: 548 [566-568]). Adı geçen organa göre, mahkumlar üzerinde belli kontrollerin

7 15. maddenin birinci fıkrası şu şekildedir: "Harb veya milletin varlığını tehdit eden diğer umumi bir tehlike halinde bir Yüksek Akid Taraf ancak, durumun iktiza ettiği nispette ve devletler hukukundan doğan diğer mükellefiyetlerle tezat teşkil eylememek şartıyla işbu Sözleşmede deriş olunan mükellefiyetlere aykırı tedbirler alabilir."

8 Sözleşme'nin şu maddeleri yükümlülük azaltmaya izin vermemektedir: 2. madde (yaşama hakkını korumakta), 3. madde (işkenceyi, insanlık dışı ya da küçültücü ceza veya muameleyi yasaklamakta), 4. madde (köle kul halinde tutulmayı yasaklamakta) ve 7. madde (suç ve cezaların geriye yürümeyeceğini ve suçun işlendiği sırada uygulanabilecek olan cezadan daha ağır bir ceza verilemeyeceğini güvenceye almakta).

9 4. maddenin birinci ve ikinci fıkraları şu şekildedir: "Bu Sözleşmeye taraf devletler ulusun varlığını tehdit eden ve mevcudiyeti resmen ilan edilmiş bulunan olağanüstü hallerde, ancak durumun gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan diğer yükümlülüklerine aykırı olmamak ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din veya toplumsal köken ayrımı içermemek şartıyla bu Sözleşmede öngörülen yükümlülüklerine aykırı tedbir alabilirler.

Bu hükme dayanılarak, 6, 7, 8 (1. ve 2. fıkralar), 11, 15, 16 ve 18. maddelere aykırı tedbir alınamaz."

uygulanması zorunlu olsa da (Application no. 5947/72, *X v. the UK*, DR 5 [1976]: 8 [8-9]), bir Budist mahkumun sakal uzatmasına yasak konulması aşırı bir sınırlamadır (Application no. 1753/63, *X v. Austria*, Yearbook 8 [1965]: 174 [184]). Komisyon'un mahkumlarla ilgili ilkeyi çok genişlettiği, yaygın olarak kabul edilmektedir. Adı geçen organ *X v. the UK* vakasında, dinsel inançlarına ters düştüğü gerekçesiyle, hapisane kıyafetlerini giymek istemeyen Sih başvurusunun istemini geri çevirmiş. Komisyon, bu kişinin sakalını temizlemek istememesini, bu uygulamaların, hapisane koşullarında, sağlığın korunması gerekçesine dayanılarak sınırlandırılabilceğine karar vermiştir. Bir başka vakada Budist mahkum, Budist dostlarıyla düşünce alışverişinin dininin uygulamalarının (amel) öğelerinden biri olduğu gerekçesiyle, bir dergide yayımlanmak üzere makale göndermek için yetkililerden izin istemiş; ancak bu istek reddedilmiş. Bunun üzerine 9. maddenin ihlal edildiği savıyla Komisyon'a başvurmuş. Komisyon, başvurusunun diğer Budistlerle mektuplaşmayı dininin uygulamasının gerekli bir öğesini oluşturduğunu ispatlamada başarısız bulmuştur. Sonuçta başvuru kabul edilmemiştir (Application no. 5442/72, *X v. the UK*, DR 1 [1975]: 41 [42]).

Bir başka başvuruda hapisane yetkilileri, *Tai Chi Ch'ua and I Ching (A Choreography of Body and Mind)* adlı kitabın bir nüshasının mahkum tarafından elinde bulundurulma istemini, savaş sanatıyla ve kendi kendini korumayla ilgili bölümler içerdiği ve bunların diğer mahkumlara karşı kullanılması durumunda tehlike yaratacağı gerekçesiyle reddetmişler. Komisyon, bu vakada, başvurusunun din özgürlüğüne bir müdahalenin söz konusu olduğunu; ancak bunun 9(2) çerçevesindeki sınırlamalar dolayısıyla haklı bir sınırlama olduğunu kaydetmiş. Yine burada da başvuru temelsiz bulunmuştur (Application no. 6886/75, *X v. the UK*, DR 5 [1976]: 100 [101]).

İncelenen vakalar birlikte ele alındığında, Komisyon'un mahkumlardan gelen din özgürlüklerine müdahaleye ilişkin şikayetleri biraz soğuk karşıladığı izlenimi uyanmaktadır.

Bir başka vakada adı geçen organ, bir şiirde İsa ve havarilerinin homoseksüel eğilimlere sahip olduğunun dile getirilmesini, her ne kadar 9. maddede güvenceye alınan din veya diğer inançlar altındaki uygulamalar olarak görse de, söz konusu maddenin ikinci fıkrası bağlamında yasaklanmasını yerinde bulmuştur (Application no. 8710/79, *X Ltd and Y v. the UK (Gay News case)*, DR 28 [1982]: 77 [80-81]).

Şerif vakası da din veya inanç özgürlüğü ile ilgili sınırlamalar bağlamında incelenebilir. Karara konu olan vakada İbrahim Şerif, Batı Trakya'da görevli müftünün ölmesi üzerine, halk tarafından müftü seçilmiş. Ancak, Yunan makamları bu seçimin hukuksal olmadığını ileri sürmüşler ve dinin önemini açıklayan mesaj yayınladığı, dinsel bir toplantıda konuşma yaptığı, dinsel lider kıyafeti giydiği gibi savlarla adı geçen müftüyü yargılamış, sekiz ay hapis

cezasına mahkum etmişler. Mahkeme önüne gelen vakada, demokratik bir toplumda değişik dinsel gruplar arasında uzlaşma sağlamak için din özgürlüğüne sınırlamalar getirilebileceğini belirtmiş. Bununla birlikte, söz konusu sınırlamalar "zorlayıcı bir toplumsal gereksinim"i karşılamalı ve "güdülen amaçla orantılı" ("ölçülü") olmalıdır. Ayrıca adı geçen organ, bir din önderinin bir grup tarafından gönüllü olarak izlenmesinden dolayı cezalandırılmasını, demokratik bir toplumda dinsel çoğulculuk istemiyle uzlaşabilir bulmamıştır (Application no. 38178/97, *Şerif v. Greece*, 14 December 1999: § 49-51).

Yine söz konusu vakada Yunan hükümeti, vakanın özel koşulları bağlamında, Rodop'taki Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında olduğu kadar, Yunanistan ve Türkiye arasında da gerilim yaratılmasını önlemek için, yetkililerin kargaşaya müdahale etmek zorunda kaldıklarını belirtmiş. Adı geçen organ bunun üzerine:

[M]ahkeme, dinsel veya diğer cemaatsel bölünmelerin söz konusu olduğu yerde, gerilimin ortaya çıkmasının olası olduğunun farkındadır; ancak bu çoğulculuğun kaçınılmaz bir sonucudur. Böyle durumlarda yetkililerin rolü, çoğulculuğu yok ederek gerilimi ortadan kaldırmak değil, bunun yerine yarışan grupların birbirlerini hoş görmelerini sağlamaktır. Bundan dolayı Mahkeme, hükümetin, gerilim yaratılmasına genel bir göndermede bulunmadan, Rodop'taki Müslümanlar arasında iki dinsel liderin varlığından kaynaklanan kargaşayı dikkate (Application no. 38178/97, *Şerif v. Greece*, 14 December 1999: § 49).

almadan 9. maddede güvenceye alınan bir hakka sınırlama getirdiğine vurgu yapmış ve su sınırlamanın Sözleşme ile uyumlu olmadığına karar vermiştir.

Kalaç vakası da bu çerçevede incelenebilir. Karara konu olan vakada, Yüksek Askeri Şura, *Kalaç* hakkında disiplini bozma ve kötü hal ve davranış gerekçesiyle zorunlu emeklilik kararı almış. Kararda, ilgili kişinin hal ve tutumu "mevzuata aykırı fundamentalist düşünceler" olarak nitelendirilmiş. *Kalaç*, iç yargı yollarını tükettikten sonra Komisyon'a başvurmuş. Başvurucu, Sözleşme'nin 9. maddesine dayanarak, dinsel inançları nedeniyle yargıçlık görevine son verilmesinden yakınmış. Komisyon raporunda, oybirliğiyle, Sözleşme'nin adı geçen maddesinin ihlal edildiğine karar vermiş (Application no. 207049/92, *Kalaç v. Turkey*, 01 July 1997: § 17-18).

Mahkeme ise, önüne gelen vakada, din özgürlüğünün esas olarak bireysel bir vicdan sorunu olduğunu yinelemekle birlikte; ibadet, ayin veya öğrenimini yapmak suretiyle bir kişinin dinini veya inancını açıklama biçimlerini içerdiğini belirtmiş. Buna karşılık adı geçen organa göre, 9. madde bir din veya inanç tarafından yönlendirilmiş her eylemi korumamaktadır. Ayrıca bir bireyin dinini açıklama hakkını kullanırken, özel durumunun göz önünde bulundurulması gerekebilir. Başvurucu, askeri bir görev seçerek, doğası gereği, silahlı kuvvetler mensuplarının belli hak ve özgürlüklerine, sivillere uygulanması olanaklı

olmayan sınırlamalar getirilmesi olasılığını içeren, askeri disiplin sistemini kendi isteğiyle kabul etmiş olmaktadır. Devletler, özellikle askeri hizmetin gereklerini yansıtan, kurulu düzene aykırı şu veya bu biçimde bir tutumu yasaklayarak, orduları için disiplin kuralları benimseyebilirler. Başvurucunun, askeri yaşamın getirdiği sınırlamalar çerçevesinde, bir Müslüman'ın dininin gereklerini yerine getirmesine itiraz edilmemiş. Örneğin, özellikle günde beş vakit namaz kılmasına ve oruç tutmasına, cuma günleri camide vaazlara katılmasına ve diğer dinsel görevlerini yerine getirmesine izin verilmiş. Mahkeme'ye göre, Yüksek Askeri Şura'nın kararı, Kalaç'ın dinsel düşünceleri, inançları ya da dinsel görevlerini yerine getirme tarzı dikkate alınarak değil; tutum ve davranışları dikkate alınarak verilmiş. Hükümete göre, Kalaç'ın tutum ve davranışları askeri disiplini bozmuş ve laiklik ilkesini ihlal etmiş. Adı geçen organa göre, emekliliğe sevk kararına yol açan neden, başvurucunun dinini açığa vurma şekli değildir. Dolayısıyla, Yüksek Askeri Şura'nın kararı 9. madde ile güvence altına alınan hakka müdahale oluşturmamaktadır (Application no. 207049/92, *Kalaç v. Turkey*, 01 July 1997: § 27-31).

Komisyon da, diplomasına başörtülü fotoğraf yapıştırılmasını isteyen bir öğrencinin bu isteğinin reddedilmesi üzerine yaptığı başvuruyu kabul edilemez bulmuştur. Adı geçen organ, diplomalara yapıştırılacak fotoğraflar konusundaki kuralların, üniversitelerin cumhuriyetçi ve laik niteliğini korumak amacıyla konulan kurallar kapsamında bulunduğunu kabul ederken, yükseköğrenimi laik bir üniversitede yapmayı seçen bir öğrencinin, kendisini bu üniversitenin düzenleme ve kurallarına bağlı kıldığı değerlendirmesini yapmış ve öğrencilerin giysilerine ilişkin kurallar koymanın ve kurallara uymayanlara diploma verilmemesinin din ve vicdan özgürlüğüne bir müdahale oluşturmayacağı sonucuna ulaşmıştır. Adı geçen organ, nüfusun büyük bir çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülkede, başörtüsü takılmasının, takmayanlara karşı bir meydan okuma anlamına geldiği konusunda, açıkça, çok duyarlı davranmıştır (Application no. 16278/90, *Karaduman v. Turkey*, DR 74 [1993]: 93 [108]). Yine aynı biçimde Komisyon, bir askeri okula kendi isteğiyle öğrenci olarak yazılan bir kişinin, burada geçerli olan ve dinsel inançlarını zaman ve yer bakımından sınırlayan kimi kayıtlamaları kendiliğinden kabul etmiş olduğundan; bu kayıtlamaların 9(1)'de yer alan güvenceleri ihlal etmediği içtihadında bulunmuştur (Application no. 14524/89, *Yanaşık v. Turkey*, DR 74 [1993]: 14 [26-27]).

Komisyon bir başka vakada ise, kamu istihdamı konusunda devletin çıkarları karşısında bireyin dinsel inançlarının durumunu değerlendirmiştir. İngiltere'ye karşı yapılan bir başvuruda, devlet okulunda görevli Müslüman bir öğretmen, okula yakın bir camide ibadete katılma isteminde bulunmuş. Söz konusu organ bunun üzerine, kamu çalışmasına girmenin bir hak olmadığı, öğretmenin iş akdini serbest istenci ile bağtlatdığı ve camiden uzakta bir yere

atandığında benzeri itirazlarda bulunmadığı gerekçeleriyle, başvuruçunun istemini reddeden hükümetin 9. maddeyi ihlal etmediği sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte adı geçen organ, dinin tek başına mı yoksa diğerleriyle birlikte bir cemaat içinde mi yerine getirileceğini belirleyecek olanın devlet değil, bireyin kendisinin olacağını ilke olarak vurgulamıştır (Application no. 8160/78, *X v. the UK*, DR 22 [1981]: 27 [33-35]).

Buna karşılık Mahkeme, yeni bir kararında San Marino Parlamentosu'na seçilen milletvekillerinin İncil üzerine yemin etmek zorunda bırakılmalarının 9. maddeyi ihlal ettiğine karar vermiştir (Application no. 24645/94, *Buscarini and Others v. San Marino*, 18 February 1999: § 36-41).

Mahkeme, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen* vakasında, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesine gönderme yaparak, devletin eğitim ve öğretim alanında üstlendiği görevleri yerine getirirken, müfredatta bulunan bilgilerin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir biçimde verilmesine dikkat etmek zorunda olduğunu ima etmiştir: "Devletin, ebeveynin dinsel ve felsefi kanularına saygı göstermeyip, düşünce aşılama amacını gütmesi Sözleşme'ye aykırıdır. Aşılmaması zorunlu olan sınır budur." (Applications no. 5095/71, 5920/72, 5926/72, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, 07 December 1976: § 53). Adı geçen organa göre, böyle bir yorum, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin birinci cümlesi ile birlikte, Sözleşme'nin 8-10. maddelerine ve demokratik toplumun ülkülerini ve değerlerini korumak ve geliştirmek için düzenlenmiş bir belge olan Sözleşme'nin genel tinine de uygundur (Applications no. 5095/71, 5920/72, 5926/72, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, 07 December 1976: § 54).

Din özgürlüğü, dinsel ibadetlere katılmamayı da kapsar. Kışlada askerlerin, okulda veya yurtlarda öğrencilerin, bakımevlerinde hastaların, hapisshanede mahkumların istençleri dışında ibadete zorlanmaları 9. maddeyi ihlal eder. Bu noktada "genel ahlakın korunması" gerekçesine dayanılması olanaklı gözükmemektedir; zira bu, belli bir ahlak anlayışının dayatılması sonucunu doğurur ki bu açıkça 9. maddenin ihlali demektir. Bu konuda, Mahkeme'nin *Johnston* vakasında verdiği karar anmaya değer. Bu vakada başvuruçular, İrlanda'daki boşanma yasağından yakınmışlar. Başvuruçulardan biri, evli olduğu bir kadınla artık birlikte yaşamadığı için, böyle bir kadınla evlilik ilişkisinin pratikte olanaksızlığını ileri sürerek, vicdanı ile çelişkili bir durumun söz konusu olduğunu, evliliğini sürdürmek zorunda olmasının da 9. maddeye aykırı olduğunu savlamış. Komisyon ve Mahkeme bu vakada, 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermişler. Mahkeme'ye göre 9. madde "olağan anlamında" bu vakayı içermemektedir. Bir başka anlatımla adı geçen organ, bu vakada 9. maddeye başvurulamayacağına karar vermiştir. Bununla birlikte Yargıç De Meyer, kısmen karşı oy yazısında, bu vakada 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır:

[E]vliliğin medeni olarak sona erdirilmesinin araştırılması olanağının/olasılığının yokluğu, eşlerin her biri için Sözleşme'nin 8, 9 ve 12. maddelerinde güvenceye alınan haklarını ilk başta ve kendiliğinden ihlal eder (Application no. 9697/82, *Johnston v. Ireland*, 18 December 1986: § 27).

Ayrıca adı geçen yargıç, İrlanda Parlamento Komisyonu'nun 1967 yılında boşanmayı yasaklayan şu kararına da göndermede bulunmuştur:

Katolik olsun veya olmasın, dinleri hangi koşulda olursa olsun boşanmayı kesinlikle yasaklamasa da boşanma yasağı herkes için zorlayıcı bir karardır (Application no. 9697/82, *Johnston v. Ireland*, 18 December 1986: § 36).

Gerçekten, aynı görüşü paylaşmayan kişiler üzerinde de, belli bir bakış açısıyla ilgili bir yasa, moral değerlerin dayatılması anlamına gelir. Bu açıkça 9. maddenin içeriğiyle çelişir. De Meyer, *Young, James and Webster* (Applications no. 7601/76, 7806/77, *Young, James and Webster v. the UK*, 13 August 1981: § 25) vakasına gönderme yaparak şu sonuca ulaşmıştır:

Bir sistemin meşru olması için nüfusun büyük bir çoğunluğunun istencinin ya de arzusunun bu yönde olması yeterli değildir...demokrasi yalnızca sürekli olarak çoğunluğun düşüncelerinin egemen olması anlamına gelmez: azınlıkta olanlar, baskın durumda olanların bu durumlarını kötüye kullanmalarından korunmalı ve bunlara karşı adil ve yerinde davranılmalıdır (Application no. 9697/82, *Johnston v. Ireland*, 18 December 1986: § 37).

Bu yaklaşımın ulusal mahkemelerin ve Mahkeme'nin içtihatlarına egemen olması beklenir.

E. 9. Maddenin Sözleşme'nin Diğer Maddeleriyle Birlikte Değerlendirilmesi

Komisyon ve Mahkeme kararlarında, 9. maddenin Sözleşme'de yer alan en az beş diğer maddeyle olan ilişkisinin ve bu hakların öneminin altı çizilmiştir. 9. maddenin birinci paragrafıyla, 4(3)(b)¹⁰ arasında vicdani redde ilişkin, 10. maddede yer alan ifade özgürlüğü ve 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinde yer alan çocukların eğitimi üzerinde ailenin hakkı arasında, doğrudan bir ilişki söz konusudur. 9. madde ile 11¹¹ ve 12. madde¹² arasındaki ilişki ise daha dolaylıdır.

Komisyon ve Mahkeme, 9. madde altında ortaya çıkan sorunları, söz konusu maddeyle aynı şekilde yapılandırmış olan 8,¹³ 10 ve 11. maddeler

10 Fıkra şu şekildedir: "Askeri nitelikte bir hizmet veya inançları gereğince askerlik görevini yapmaktan kaçınan kimselerin durumunu meşru sayan ülkelerde bu inanca sahip kimselere zorunlu askerlik yerine gördürülecek başka bir hizmet zorla çalıştırma veya angaryadan sayılmaz."

11 Madde, örgütlenme hakkını güvenceye almakta.

12 Madde, evlenme hakkını güvenceye almakta.

13 Madde, özel yaşama, aile yaşamına, konuta ve özel haberleşmeye saygıyı güvenceye almakta.

altında ortaya çıkan sorunların ele alındığı biçimde değerlendirmektedirler. Adı geçen organlar, başvuruçuların 9. maddeye ilişkin şikayetlerini, "düşünce", "inanç" ve hatta bazen "din" in büyük oranda entelektüel ve tinsel etkinlikler içermesi olası olduğu için dikkatle incelemek zorundadırlar. Belli bir inanç, eylem ya da "ifade biçimi" nin 9. maddenin kapsamına ve koruma alanına girdiğine ve devletin bu hakların uygulanmasına müdahale ettiğine karar vermeleri durumunda, adı geçen organlar incelemelerine bu defa, devlet tarafından bu haklara yönelik olarak getirilen kısıtlamaların, ikinci paragrafta belirtilen özgül nedenlerden biri olan "hukukun öngördüğü" ve "demokratik bir toplumda gerekli olmalı" sınırlama ölçütlerine uyup uymadığına karar vermek için devam etmektedirler. Benzer yapıya sahip dört maddeden yalnızca 9. maddenin, bu maddede korunan hakları kısıtlamak için devlete **ulusal güvenliği** kullanma olanağı vermediği belirtilmelidir.

Düşünce, vicdan ve din özgürlükleri, büyük oranda, kişinin içsel dünyasında ve zihninde yer alır ve kolay kolay birbirinden ayrılamaz. Devlet, ancak birey dinini ya da inancını açıkladığında bunların varlığı ve yapısı hakkında bilgi sahibi olabilir. Ayrıca birey dinini ya da inançlarını açıkladığında, bu açıklama çoğu kez, 9. maddenin olduğu kadar 10. maddenin ya da 8. maddenin koruma alanına da girebilmektedir. Bu nedenle, adı geçen organlar, bu tür sorunları *lex specialis* kuralı gereğince 10 ya da 8. maddeye göre değerlendirmeyi yeğlemektedirler.

Görüldüğü gibi, 9. madde bizzat kendisinin koruduğu haklar üzerinde ısrar ederken, aynı zamanda, diğer maddelerle de etkileşim içerisinde. Dolayısıyla burada bu durumlardan kimilerine, özet olarak, göndermede bulunmak konunun aydınlatılması bakımından yararlı görünmektedir.

14. madde, Sözleşme'nin genel olarak ayrımcılık yasağını düzenleyen hükmüdür ve bu madde Sözleşme çerçevesinde herkesi, diğerlerinin yanı sıra, din konusunda da ayrımcılıktan korumaktadır. Başvuruçular, başvurularında özgül olarak ihlal edildiğini öne sürdükleri hükmün yanında, 14. maddeye dayanmaları da alışılmadık bir durum değildir. Böylece, gerçekte Sözleşme'nin her maddesi kendi içinde ayrımcılık yasağını barındırmaktadır. Komisyon bunun önemini *Darby* vakasında dile getirmiştir. Adı geçen organa göre, eğer ayrımcılık bağlamında bir uygulama söz konusuysa, normatif hüküm gereğince, ilgili madde 14. maddeyle birlikte ele alınabilir (Applicatin no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 09 May 1989: 12).

Söz konusu vakada Mahkeme de, aynı yönde karar vermiştir. Adı geçen organ davayı, mülkiyet üzerinde serbestçe tasarruf etmeyi düzenleyen 1 No'lu Protokol'ün 1. maddesiyle birlikte 14. madde çerçevesinde incelemenin daha yerinde olacağına hükmetmiştir. Adı geçen organ bu bağlamda, başvuruçunun 9. madde tarafından güvence altına alınan din özgürlüğünü ya da hakkını

kullanırken 14. maddeye aykırı bir şekilde ayrımcılığa maruz kaldığı savlarını incelemeyi gereksiz bulmuştur (*Darby v. Sweden*, 23 October 1990: § 34-35).

Mahkeme, önüne gelen bir vakada, "Sözleşme bir bütün olarak okunmalıdır. Sonuçta, özgül olarak ele alınan Sözleşme'nin maddelerinden birinin kimi yönleri Sözleşme'nin diğer hükümleri tarafından da düzenlenmiş olabilir." içtihadında bulunmuştur (Applications no. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2123/64, *Case "Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium" v. Belgium*, 23 July 1968: § 7). Komisyon, Sözleşme'nin bağımsız/özel diğer bir hükmünün daha uygun görüldüğü yerde, din özgürlüğünün ihlali iddiasının yalnız başına değerlendirilemeyeceğine karar vermiştir. Adı geçen organ *X v. Federal Republic Germany* (Application no. 6167/73, *X v. Federal Republic Germany*, DR 1 [1975]: 64 [65]) vakasında, örneğin, evlilikle ilgili bir sorunun gündeme geldiği yerde, 9. maddeye ek olarak, 12. maddenin hesaba katılması gerektiğini açıklamıştır. Bu durum *Khan* vakasında da teyit edilmiştir. Söz konusu vakada Komisyon, başvurunun dini, her ne kadar, 12 yaşındaki kızının evlenmesine izin verse de, "[E]vlilik yalnızca din, vicdan veya düşünce özgürlüğünün ifadesi olarak değerlendirilemez; ayrıca özgül olarak 12. madde tarafından düzenlenir." (Application no. 11579/85, *Khan v. the UK*, DR 48 [1986]: 253 [255]) görüşünü dile getirmiştir.

Bununla birlikte, Sözleşmede düzenlenen haklarından iki veya daha fazlasının geçerli gözüktüğü yerde Komisyon, vakanın içeriğine göre davanın hangi maddeyle ilgili olduğunu saptaması, söz konusu maddenin yorumlanmasında yararlı olabilir. Adı geçen organ, örneğin *Plattform 'Arzte Für Das Leben'* vakasında, başvuru dernek 9 ve 10. maddelere dayanarak dava açmış olsa da, koşullar çerçevesinde 11. madde, "[T]oplantılar için özgül bir kural olarak daha önce gelir." (Application no. 10126/82, *Plattform 'Arzte Für Das Leben' v. Austria*, DR 44 [1985]: 65 [72]) saptamasında bulunmuştur.

Komisyon bir vakada, vicdani retçilerle ilgili İsveç yasalarının hem askerlik hizmetinden, hem de almaşık hizmetten muaf tutulma olanağını yalnızca dinsel topluluklara tanıyan olması nedeniyle, bunların ayrımcı bir yapıya sahip olup olmadıklarını inceleme konusu yapmıştır. Bu başvurunun yapıldığı tarihte, İsveç ilgili yasayı yalnızca Yahova Şahitleri'ne uyguluyordu. Adı geçen organ, başvurunun şikayetini, 14. maddeyle birlikte 9. maddeye de dayandırması nedeniyle, İsveç hükümetinin yetkisini hukuka uygun bir biçimde kullanıp kullanmadığını belirlemek için, Yahova Şahitleri'nin ibadetlerini ve oluşumlarını incelemiştir. Komisyon'a göre:

Yahova Şahitleri'nin mensupları günlük yaşamın birçok yönünü içeren kapsamlı bir davranış kuralları silsilesine uyarlar. Bu kurallara itaatten amaç, cemaat üyeleri arasındaki katı, gayri resmi bir toplumsal kontrolün sağlanmasıdır. Bu kurallardan birisi de askeri ve ona almaşık oluşturan tüm hizmetleri reddetmeyi

gerektirir. Bundan da anlaşıldığı gibi, bu tarikata mensupluk...zorunlu askerlik hizmetinin reddedilmesinin samimi dinsel inançlara dayandığına ilişkin güçlü bir karine oluşturur. Aynı özelliklere sahip bir cemaate mensup olmaksızın, zorunlu hizmete itiraz eden kişilerle ilgili olarak mukayese edilebilir bir karine söz konusu değildir (Application no. 10410/83, *N v. Sweden*, DR 40 [1985]: 203 [207-208]).

Adı geçen organ, bu vakada, İsveç'in yasayı uygulama tarzının 9. maddeyi ihlal etmediğine karar vermiştir. Komisyon bununla birlikte, "açıkça görevden kaçma arzusundaki kişiler", "vicdani ret öne süren bireyler" ve diğerleri gibi terimlerle "katı...toplumsal kontrol" gibi bir terimi yan yana koyarak, almaşık sivil hizmetle ilgili gelecekteki şikayetler için son derece katı bir ispat standardı oluşturmuş görünmektedir. Böylece söz konusu organ artık devletlerden, bireyin vicdananen sahip olduğu inancın doğruluğunu araştırmalarını istememekte, bunun yerine bu doğruluğa karine olarak resmi ve resmleştirilmiş organize bir dine mensupluğu kabul etmelerine icazet verir görünmektedir.

Aynı sorun *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen* vakasında da gündeme gelmiştir. Söz konusu vakada ebeveynler, devlet ilköğretim okullarındaki zorunlu cinsel eğitim derslerinden yakınmışlar. Başvurucular bu vakada, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin yanı sıra, 8 ve 9. maddelerin ihlal edildiğini de ileri sürmüşler. Mahkeme önüne gelen vakada, Sözleşme ve Protokol hükümlerinin bir bütün olarak okunması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴ Buna göre, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin hükümleri, yalnızca bu maddede yer alan hükümlerin ışığında değil; fakat özellikle Sözleşme'nin ebeveyn ve çocuklar da dahil herkesin 8-10. maddelerdeki hakları ile yakından ilgilidir. Adı geçen organ, 8 ve 9. maddelerle ilgili olarak, kısaca, söz konusu maddelerin ihlalini saptamadığını; ancak 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesini yorumlarken bu maddeleri dikkate aldığını belirtmiştir (Applications no. 5095/71, 5920/72, 5926/72, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, 07 December 1976: § 52-57). Adı geçen organ aynı içtihadını, *Efstratiou* (Application no. 24095/94, *Efstratiou v. Greece*, 18 December 1996: § 26) vakasında da tekrarlamıştır.

III. Sonuç

- Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, Batı insan hakları ideolojisinin temelinde yer alır. Başka bir anlatımla bu özgürlükler, Sözleşme'deki anlamıyla "demokratik toplumun" temel kurumlarını oluşturur.
- Din özgürlüğü, yalnızca insanların yaşam anlayışları ve kimliklerinin en önemli yapı taşlarını oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda, tanrı tanımazlar, bilinemezler, şüpheci ve ilgisizler açısından da değerli bir olgudur.

14 Sözleşme'nin yorumlanması konusunda bkz. (NAL, 2000: 95-99; MERRILS, 1993: 72-76).

- Din özgürlüğü, esas olarak, bireysel bir vicdan sorunu olmakla birlikte, bir kişinin yalnızca toplum önünde kendisiyle aynı görüşü paylaşan kişilerle birlikte değil, tek başına ve özel olarak da dinini açıklama özgürlüğünü içerir. 9. madde ibadet, ayin veya öğrenimini yapmak suretiyle bir kişinin dinini veya inancını açıklama biçimlerini de içerir.
- Din özgürlüğü, asıl olarak, bireyin vicdanıyla ilgili bir sorun olduğundan, diğer başka şeylerin yanı sıra, kişinin dinini açıklamasını da içerir. Söz ve davranışlara yansıyanlar dinsel inançların varlığıyla yakından ilintilidir
- Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, demokratik toplumun; dolayısıyla çoğulculuğun ayrılmaz bir ögesidir.
- Din veya inancını açığa vurma özgürlüğü, sınırsız bir özgürlük değildir. Kamu güvenliği, kamu düzeninin korunması, genel sağlık ve genel ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla, hukukun öngördüğü ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir.

Kaynakça

I. Kitaplar ve Makaleler

- FAWCETT, J.E.S. (1987), *The Application of the European Convention on Human Rights*, (Oxford: Clarendon Press).
- HUMPHREY, John P. (1989), "Political Related Rights," MERON, Thedor (ed.), *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues* (Oxford: Clarendon Press): 171-203.
- JACOBS, F.G./WHITE R.C.A. (1996), *The European Convention on Human Rights* (Oxford: Clarendon Press).
- LABUSCHANGE, Bart C. (1999), "Accommodating Religious Diversity in Employment," LOENEN, Loenen/RODRIGUES, Peter R. (eds.), *Non-Discrimination Law: Comparative Perspectives* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers): 134-42.
- MERRILLS, J. (1993), *The Development of International Law by the European Court of Human Rights* (Manchester: Manchester University Press).
- NAL, S. (2000), "Parti Yasaklamada ve Kapatmada 'Demokratik Toplum Düzeni' Ölçütü," (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi).
- RIMANQUE, K. (1993), "Freedom of Conscience and Minority Groups," *Freedom of Conscience* (Leiden, Strasbourg: Council of Europe): 144-57.
- SADURSKI, W. (1990), *Moral Pluralism and Legal Neutrality* (Dordrecht: Kluwer).
- SHAW, M.N. (1991), *International Law* (Cambridge: Grotious Publications).
- SKAKKEBAEK, C., *Article 9 of the European Convention on Human Rights*, Human Rights Information Center, Directorate of Rights, Strasbourg, December 1992, H (92): 14-23.
- van DIJK, P./van HOOFF, G.J.H. (1998), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights* (Deventer: Kluwer).

II. Göndermede Bulunulan Komisyon ve Mahkeme Kararları

A. Göndermede Bulunulan Komisyon Kararları

- Application no. 1718/62, *X v. Austria*, Yearbook 8 (1965).
- Application no. 1753/63, *X v. Austria*, Yearbook 8 (1965).
- Application no. 2333/64, *Inhabitants of Leeuw-st Pierre v. Belgium*, Yearbook 8 (1965).
- Application no. 3798/68, *Church of X v. the UK*, Yearbook 12 (1969).
- Application no. 4517/70, *Huber v. Austria*, Yearbook 14 (1971).
- Application no. 4982/71, *X v. Austria*, Yearbook 15 (1972).
- Application no. 5442/72, *X v. the UK*, DR 1 (1975).
- Application no. 5947/72, *X v. the UK*, DR 5 (1976).
- Application no. 6167/73, *X v. Federal Republic Germany*, DR 1 (1975).
- Application no. 6886/75, *X v. the UK*, DR 5 (1976).
- Application no. 7050/75, *Arrowsmith v. the UK*, DR 19 (1980).
- Application no. 7291/75, *X v. the UK*, DR 11 (1978).
- Application no. 7374/76, *X v. Denmark*, DR 5 (1976).
- Application no. 7805/77, *X and the Church of Scientology v. Sweden*, DR 16 (1980).
- Application no. 7865/77, *Company X v. Switzerland*, DR 16 (1979).
- Application no. 8118/77, *Omkanananda and the Divine Light Zentrum v. the UK*, DR 25 (1981).
- Application no. 8160/78, *X v. the UK*, DR 22 (1981).
- Application no. 8231/78, *X v. the UK*, DR 28 (1982).
- Application no. 8317/78, *McFeeley v. the UK*, DR 20 (1980).
- Application no. 8710/79, *X Ltd and Y v. the UK (Gay News case)*, DR 28 (1982).
- Application no. 8741/79, *X v. Federal Republic of Germany*, DR 24 (1981).
- Application no. 9781/82, *E and G.R v. Austria*, DR 37 (1984).
- Application no. 10126/82, *Platform 'Arzte für das Leben' v. Austria*, DR 44 (1985).
- Application no. 10180/82, *X v. Republic of Germany*, DR 35 (1984).
- Application no. 10358/83, *C v. the UK*, DR 37 (1984).
- Application no. 10410/83, *N v. Sweden*, DR 40 (1985).
- Application no. 10616/83, *J and B Gottesman v. Switzerland*, DR 40 (1985).
- Application no. 11045/84, *Knudsen v. Norway*, DR 42 (1985).
- Application no. 11308/84, *Vereniging Rechtswinkels Utrecht v. the Netherlands*, DR 46 (1986).
- Application no. 11567/85, *Le Court Grandmaison and Fritz v. France*, DR 53 (1987).
- Application no. 11579/85, *Khan v. the UK*, DR 48 (1986).
- Application no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 09 May 1989.
- Application no. 11921/86, *Kontakt-information-Therapie and Hagen v. Austria*, DR 57 (1988).
- Application no. 12587/86, *A.R.M. Chappell v. the UK*, DR 53 (1987).

Application no. 14524/89, *Yanaşık v. Turkey*, DR 74 (1993).

Applications no. 16311/90, 16312/90 ve 16313/90, *N.H., G.H. and R.A v. Turkey*, DR 72 (1992).

Application no. 16278/90, *Karaduman v. Turkey*, DR 74 (1993).

B. Göndermede Bulunulan Mahkeme Kararları

Applications no. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2123/64, *Case "Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium" v. Belgium*, 23 July 1968, Series A no. 6.

Applications no. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, *Engel v. the Netherlands*, 8 June 1976, Series A no. 22.

Applications no. 5095/71, 5920/72, 5926/72, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, 07 December 1976, Series A no. 23.

Application no. 7367/76, *Guzzardi v. Italy*, 06 November 1980, Series A no. 39.

Applications no. 7601/76, 7806/77, *Young, James and Webster v. the UK*, 13 August 1981, Series A no. 44.

Applications no. 7511/76, 7743/76, *Campbell and Cosans v. the UK*, 1982 Series A no. 48.

Application no. 9697/82, *Johnston v Ireland*, 18 December 1986, Series A no. 112.

Application no. 11581/85, *Darby v. Sweden*, 23 October 1990, Series A no. 187.

Application no. 14307/88, *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993, Series A no. 260-A.

Application no. 207049/92, *Kalaç v. Turkey*, 01 July 1997, Reports of Judgments and Decisions 1997-IV.

Application no. 24095/94, *Ejstratiou v. Greece*, 18 December 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996-VI.

Applications no. 23372/94, 26377/94, 26378/94, *Larissis and Others v. Greece*, 24 February 1998, Reports of Judgments and Decisions 1998-I.

Application no. 24645/94, *Buscarini and Others v. San Marino*, 18 February 1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-I.

Application no. 38178/97, *Case of Şenf v. Greece*, 14 December 1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-IX.